

Eren, Sevinç, “Trabzon Küçük İmaret Mezarlığı’ndaki 19. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/11, ss.345-363.
DOI: 10.31765/karen.790842

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

TRABZON KÜÇÜK İMARET MEZARLIĞI’NDAKİ 19. YÜZYIL OSMANLI MEZAR TAŞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME *

Sevinç EREN**

* Araştırma Makalesi / Research Article

** Dr. Öğr. Üyesi,
Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Ordu/TÜRKİYE
✉ sevinceren1970@gmail.com
ORCID : 0000-0001-5736-6888

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Trabzon,
Mezar Taşı, Bezeme, 19. Yüzyıl

Keywords: Ottoman, Trabzon, Grave-
stone, Decoration, 19th Century

Öz: Kökeni inançlara dayanan mezarlar, yapıldıkları dönemin, çevrenin, inançların, geleneklerin ve sanat anlayışının ortak ürünü olarak tarih ve kültür mirasımızın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Döneminin sanat anlayışını yansıtmasının yanı sıra, tarihi birer belge olarak, isimler, unvanlar, meslek grupları, ölüm nedenleri gibi çeşitli konular hakkında da somut bilgiler vererek sosyo-kültürel açıdan zengin içerikleriyle dikkat çekmektedir. Çevresel koşullar ve diğer olumsuz şartlardan dolayı kolay tahribata uğrayan, her geçen gün hızla azalan ve yok olan mezar taşları, daha önce yaşanmış hayatların birer vesikası olup Türk sanatının da en küçük anıtlarını temsil etmektedir. Türklere mezar geleneği ise Türk tarihinin başlangıcından bugüne kadar kesintisiz devam etmiştir. Çalışma kapsamında Trabzon merkezde bulunan Küçük İmaret Mezarlığı'nda yer alan 19. yüzyıla ait Osmanlı mezar taşları, bütün yönleriyle tanıtılarak Sanat Tarihi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kültürel mirasımızın önemli bir parçası olan bu eserler belgelenmeli ve daima korunmalıdır.

Mezarlıktaki örnekler kadın ve erkek mezar taşları olarak iki grup halinde sınıflandırılarak tanıtılmıştır. Değerlendirme ve sonuç kısmında ise 19. yüzyıl mezar taşlarının malzeme, form, teknik, işleniş ve süsleme özellikleri irdelenmiştir. Bu yüzyılda mezar taşlarında görülen başkent İstanbul üslûbunun Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki mezar taşlarında da benzer biçimde uygulandığı tespit edilmiştir.

AN EVALUATION ON THE 19th CENTURY OTTOMAN GRAVESTONES LOCATED IN THE KÜÇÜK İMARET CEMETERY TRABZON

Abstract: Gravestones, whose origin bases on the various belief systems, are an important part of our history and culture as a joint product of their era, environment, beliefs, traditions and sense of art. They are not only interesting because of their sense of art but also through their enriched socio-cultural content by standing as a historical document that provides concrete information about names, appellations, groups of profession and cause of deaths. Gravestones, which are fastly decomposing due to environmental and other poorly conditions, are the certificate of past lived lives,

Geliş Tarihi / Received Date: 05.09.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.12.2020

representing the the smallest monuments of Turkish art. The tradition of graving in Turks has been going on since the origin of Turkish history untill today. Through the extent of the research, the gravestones of 19th century Ottoman, found in the cemetery of Küçük İmaret, Trabzon has been examined and presented with all of their aspect in the frame of Art History. These art pieces which are an important part of our cultural legacy must be documented and protected

at all cost.

The examples of gravestones of the selected area has been introduced as two classified groups, one representing the women's gravestones other representing the men's. On the evolution and conclusion part, the material, form, technic, graving and ornaments of 19th century gravestones has been examined and analyzed. Also, the similarity of central Istanbul style performance, seen in the selected areas gravestones has been confirmed.

Giriş

Bütün kültürlerde doğum ve ölüm iç içe geçmiş, birbirini tamamlayan bir bütün olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlar tarafından bu bütünün parçası olan ölüm, zamana ve coğrafyaya göre farklı inanç sistemleri içinde değişik şekillerde yorumlanmıştır.¹ Arapça kökenli *mevt* kelimesinin Türkçe karşılığı olan ölüm, *vefat*, *vefat etmek*, *hakka ulaşmak* gibi kavramlarla da ifade edilmektedir.² Vefat eden insanlar için ise mezar yapısı inşa etmek ya da mezar taşı dikmek geleneksel olarak varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir. Her doğan canlının bir gün ölümü tadacağına işaret eden ayet³ günümüz mezarlıklarında da fanileri karşılayan ilk cümle olarak bu devamlılığı göstermekte ve insanlara hayatın kısalığını, ölümün ne kadar yakın olduğunu hatırlatmaktadır.

İnsanların kaybettikleri yakınlarını hayır ve dua ile yâd ettikleri, ziyaret edilen yer anlamına gelen mezar aynı zamanda *kabir*, *kabristan*, *makber*, *merkad* gibi isimlerle de anılmaktadır.⁴ Mezarların topluca bulunduğu açık alanlar olan mezarlıkların yanı sıra cami veya türbe avlusunda parmaklık ya da duvarlarla çevrili hazirelerde yer alan mezar taşları, köken olarak inançlara dayandığı için hem geleneği yansıtır hem de buldukları bölgelerde sosyal, kültürel ve tarih araştırmaları açısından önemli birer kimlik belgesi niteliği taşır. Özellikle Osmanlı mezarlıkları, kıyafet, süsleme, epigrafik detayları bünyesinde barındıran heykellerden (günümüz soyut heykel özelliklerine sahip) oluşan açık hava müzesi gibidir.

Ölünün gömüldüğü yerin bilinmesi ve kimliğini göstermesi amacıyla dikilmiş mezar taşları, Arapça *şâhid* kelimesinden gelen ve şahitlik eden manasında kullanılan *şâhîde* kelimesiyle aynı anlama gelmektedir. Mezarın baş ve ayakucuna dikilen taşları ifade etmek için terminolojide sıkça karşımıza çıkmaktadır. Ölünün başı batıya, ayakları doğuya gelecek biçimde kible yönünde mezara yerleştirildiği için baş tarafındakine baş taşı (başucu şahidesi), ayak tarafındakine ayak taşı (ayakucu şahidesi) adı verilir.

Bu çalışmada Trabzon, Küçük İmaret Mezarlığı'nda bulunan 19. yüzyıla ait 50 mezardan 13 mezar ve bu mezarlara ait şahideler incelenmiştir. Mezarların tamamı şahideli toprak mezar tipindedir. Mermer malzemenin kullanıldığı mezar taşlarında, erkek ve kadın baş taşlarının farklı formlarda başlık-tepeliklere sahip olduğu görülmektedir. Kitabelerin başlangıç ifadeleri genellikle Arapça olarak yazılmıştır. Kitabe metni, taşta manzum olarak sülüs ve talik hatlarla farklı istiflerle, diyagonal veya düz satırlar hâlinde kazınmıştır. Mezar taşının gövde kısmını oluşturan kitabeler, yaşam ile ölüm, giden ile kalan arasındaki son diyalogu içerir.⁵ Kitabelerin ilk satırında genellikle Allah'ın isim ve sıfatlarından oluşan başlangıç ifadesi yer alır. Sonrasında ise Allah'tan istek, insanlara nasihat; biyografik ve sosyal durum belirten ifadeler, dua

¹ Bahar, 2015: 273.

² Küçük, vd. 2009: 179.

³ Kuran-ı Kerim, Ankebut Suresi, Ayet 57, Enbiya suresi, Ayet 35.

⁴ Demirci, 2001: 33.

⁵ Eren, 2018: 107.

sıfatıyla başlayan Fatiha isteği ölen kişinin ya da yakınlarının dilinden aktarılır. Genel olarak kitabe metninin sonunda da tarihe yer verilir.

1. Trabzon Küçük İmaret Mezarlığı

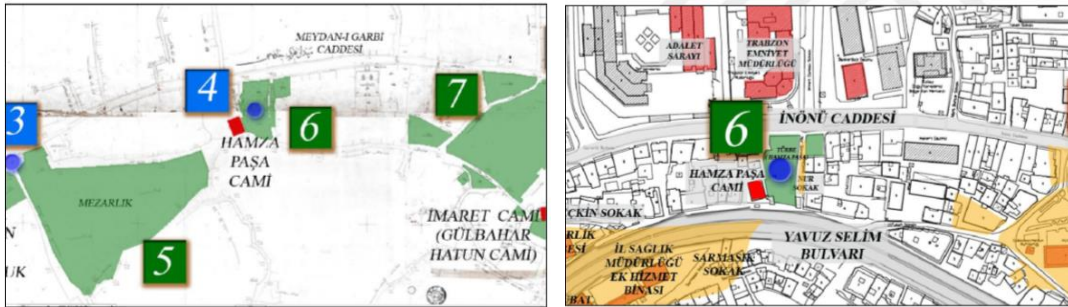
Trabzon, Doğu Karadeniz bölgesinin kıyı kesimindeki önemli bir liman kentidir. Eski çağlardan beri farklı kültürlerle sahip yerleşim yerleri arasında köprü vazifesi gördüğünden pek çok farklı etnik ve kültürel yapıyı da bir arada barındırmıştır. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilen Trabzon, Osmanlı idaresine girdikten sonra Türk-İslâm şehri haline dönüşmeye başlamış, hânedana mensup şehzadelerin idarecilik görevi yaptığı sancak şehirlerinden biri olmuştur.⁶

II. Bayezid'in eşi, Ayşe Hatun (Gülbahar Hatun) ömrünün son yıllarını Trabzon'da sancakbeyi olan Şehzade I. Selim'in yanında geçirmiştir. Yavuz Sultan Selim, annesinin aziz hatırasına hürmeten Trabzon'da Hatuniye Külliyesini inşa ettirmiştir. 1505 yılında Trabzon'da hayatını kaybeden Ayşe Hatun da (Gülbahar Hatun)⁷ külliyeinin bir yapısı olan türbeye defnedilmiştir.⁸ Külliyeinden günümüze ise camii ile türbe (Gülbahar Hatun) ulaşabilmiştir.⁹ Ayşe (Gülbahar) Hatun'un defniyle birlikte zamanla türbenin çevresi İmaret adıyla bilinen geniş bir mezarlığa dönüşmüştür.

İmaret Mezarlığı ve külliyeeye ait yapıların bir kısmı 1937 yılından sonra döneminin kültür politikaları ve yerel yöneticilerinin kişisel tercihleri gibi sebeplerle yıktırılarak¹⁰ Atatürk'ün dönüşürülmüştür.¹¹ Şayet bahsi geçen dönüşüm olmasaydı külliyeeye ait yapılar ve günümüz Atatürk mevkiinde bulunan mezarlık yani bugünkü Gülbahar Hatun Camii'nin çevresi, SSK Müdürlüğü Binası, Nejat Ongan Tiyatrosu, Suat Oyman Parkı'ndan Kavak Meydan'a kadar uzanan çok geniş bir alana yayılmış olacaktı.¹²

Bugün Atatürk ile Kavak Meydanı arasında kalan İmaret Mezarlığı'nın mezarlık olarak ayakta duran son parçası, Küçük İmaret Mezarlığıdır¹³. Bu mezarlık Gülbahar Hatun Mahallesi sınırlarında olup Hükümet Konağı binasının karşısındadır. Hamza Paşa Türbesini de (Açık Türbe) içinde barındırmaktadır. Günümüzde defin yapılmayan mezarlığın önemli bir kısmı ayakta-
dır.¹⁴ (Şekil 1).

Şekil 1. 1926 ve 2014 yıllarına ait Trabzon İmaret Mezarlığının Haritası (Belge, 2018: 19,22)

⁶ Lowry, 2010: 35-36; Lowry ve Emecen, 2012: 297.

⁷ Halk arasında ve bazı kaynaklarda annesi Gülbahar Hatun olarak geçse de aslında Dulkadroğlu Alâüddevlî Bozkurt Bey'in kızı Ayşe Hatun'dur. Ayrıntılı bilgi için bk. (Emecen, 2009: 407).

⁸ Eldem, 2001: 52-53; Emecen, 2009: 408; Albayrak, 1998: 10.

⁹ Albayrak, 1998: 10; Karpuz, 2018: 59; Tuluk, 2010: 65; Usta, 2019: 413.

¹⁰ Goloğlu, mezarlığın yıkılış sürecinde mezar taşlarının okunması görevinde bulunmuş ve eserinin sonunda bu mezar taşlarının bir kısmına ait bilgilere yer vermiştir (Goloğlu, 2000: 181-215).

¹¹ Tuluk, 2010:140; Bal, 2016: 700-701.

¹² Tuluk, 2010: 124.

¹³ 2018 tarihinde hazırlanan yüksek lisans tezinde Hamza Paşa Türbesi Haziresi olarak geçmektedir (Belge, 2018:19).

¹⁴ Bal, 2016: 700-701; Yüksel, 2000:93-98, 124, 160; Tuluk, 2010: 125; Albayrak, 1998: 71.

1.1. Kadın Mezarları¹⁵

a. Zeyneb Hâtûn'un Mezarı: 95 x 29 – 27 x 9 cm ölçülerindeki mermer baş ucu şahidesinin yukarı doğru hafifçe genişleyen, ön görünüşü dikdörtgen plaka biçimindeki gövdesi, iri bir yıldız motifiyle taçlandırılmıştır.

Gövde, kenarlarından ince düz silmelerle üstten taşın formuna uygun kemerle sınırlandırılmıştır. Kitabe metni, sağa eğimli silmelerle oluşturulan panolar içerisine sekiz satır hâlinde talik hatla kabartılmıştır (F.1).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

*Hüve'l Hayy
Küllü nefsin zâ'ikatü'l-mevt
Sümme ileynâ turce'ün
Kır-zâde Mahmûd ve Hacı İsmâ'il
Efendilerin vâlidesi
Merhûme ve mağfûre Zeyneb
Hâtûn'un rûhuna rızâen
Lilahi'l-Fâtihâ
Sene 1221 (M. 1806)*

b. Âişe Hoca'nın Mezarı: 98 x 35,5 – 32x 8 cm ölçülerindeki mermer baş ucu taşı, yukarı doğru genişleyen üçgen bir tepelikle taçlandırılmıştır.

Gövde, yatay silmelerle oluşturulan panolar içerisine sekiz satır hâlinde sülüs hatla kabartılmıştır. Tepelik ve gövde yüzeyinde yazı dışında dekoratif nitelikte bezeme unsuru görülmemektedir (F.2).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

*Hüve'l Bâki
Hamza Paşa müderrisi merhûm
Ve mağfur leh Şeyhu'l-kurrâ hâfız
Ahmed Efendi'nin halilesi merhume
Ve mağfûratun lehâ Hâfizu'l Kur'ân
Âişe Hoca bint-i Hâfız Mehmed
Efendi el Halmânî rûhuna Fâtihâ
Sene 1227 Fî 18 Râ/(M. 1812)*

c. Mahbûbe Şerife Hânım'ın Mezarı: 120x36-33x11 cm ölçülerindeki mermer başucu şahidesinin yukarı doğru genişleyen ön görünüşü dikdörtgen plaka biçiminde olan gövdesi bitkisel bir tepelikle taçlandırılmıştır.

Tepelik eksenine ayaklı yayvan gövdeli “S” biçimli barok kulplara sahip, içinde kayısı olan meyve kâsesi yerleştirilmiştir. Gövdesi dilimlerle bezenen kâsenin her iki tarafına simetri oluşturacak biçimde birer yaprak dalı meyvelerin üzerindeki gül motifiyle birleşecek biçimde konumlandırılmıştır.

Gövde, yan kenarlarından ince düz silmelerle, üstten ise çift kademeli yuvarlak kemer formuyla kuşatılmıştır. Kemer köşeliklerine karşılıklı bereket boynuzlarından çıkan stilize birer çiçek dalı yerleştirilmiştir. Kitabe metni, yatay şeritlerle oluşturulan panolar içerisine on satır hâlinde sülüs hatla kabartılmıştır (F.3).

¹⁵ Mezar taşlarının ölçüleri; yükseklik, üst genişlik, alt genişlik ve taş kalınlığı olarak verilmiştir.

87x32-30x9 cm ölçülerinde mermerden malzeme ile yapılan ayakucu taşının yukarı doğru hafifçe genişleyen dikdörtgen plaka biçimindeki gövdesi üçgen tepelikle taçlandırılmıştır. Taşın tüm yüzeyi bezemesizdir (F.3a).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

Hûve'l-Bâkî
Felek verdin bu gün câm-ı hırâmı
Ecel peynâmesinin söylendi nâmı
Vücûdum şehrinin kıldı vîrâne
Bu genç yaşımda içmişim o câmı
Vebâ emrâzını kıldı vesîle
Bekâ iklimine geldi peyâmı
Çekildi bin iki yüz kırk beşine
Mahmûd Efendi'nin halîlesi merhûme
ve mağfûre Îlâ rahmeti-l-Gafûr Mahbûbe Şerife
Hânım Rûhuna el-Fâtihâ Sene 1245 (M.1829)

ç. Fâtıma Hânım'ın Mezarı: 111x35-32x11 cm ölçülerindeki mermer başucu taşının yukarı doğru hafifçe genişleyen gövdesi yarım daire kemer formuyla taçlandırılmıştır. Gövde kenarlarından ince silmelerle üstten yuvarlak kemer formuyla sınırlandırılmıştır. Kemer formunun üst eksenine kemer köşeliklerine de sarkacak şekilde düzenlenmiş akant yaprakları yerleştirilmiştir. Kitabe metni, yatay şeritlerle oluşturulan panolar içerisinde sekiz satır hâlinde sülüs hatla kabartılmıştır (F.4)

Mermer malzeme ile yapılan 45x24-24x12 cm ölçülerindeki ayakucu taşının gövde kısmının alt bölümü mevcuttur. Kaideli, yayvan gövdeli, geniş ağızlı kâse formunun iki yanında "S" biçimli kulplar mevcuttur. Oval formlarla gövdesi bezeli olan kâsenin içerisine servi ağacı motifi yerleştirildiği düşünülmektedir (F.4a).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

Hüve'l-Bâki
Fenâdan bakâya eyledi
Rihlet ede kabrini
Hak ravza-i cennet
Hâfız Molla'nın ehli
Merhûme Fâtıma Hânım
Rûhiçün Fâtihâ
Sene 1253(M1837)

d. Hamîde Hâtun'un Mezarı: 70x32-29x9 cm ölçülerindeki mermer başucu taşının yukarı doğru hafifçe genişleyen gövdesi üçgen bir tepelikle taçlandırılmıştır.

Gövde ve tepelik yüzeyi tamamen kitabe metnine ayrılmıştır. Kenarlarından ince silmelerle sınırlandırılan gövde yatay şeritlerle panolara ayrılmıştır. Kitabe metni, yedi satır hâlinde talik hatla kabartılmıştır (F.5).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

Hüve'l-Bâki
Trabzon eşrâf-ı ulemâsından Sâbit
Efendi'nin üveyi vâlidesi merhûme
Ve mağfûrun lehâ el-muhtâce ila rahmeti Rabbihâ
El-Gafûr Hamîde Hâtun'un ruhiçün
Rızâen lillâhi Te'âle'l Fâtihâ
Sene 1256 (M.1840)

e. Zeyneb Hâtun'un Mezarı: 87x22-22x7 cm ölçülerindeki mermer başucu taşının dikdörtgen ön görünüşlü gövdesi iki kademeli silindirik boyunla daralarak mantar görünümünde hotoz başlıkla taçlandırılmıştır.

Kademeli olarak üç bölüme ayrılan başlık yüzeyinde bezeme unsuru görülmez. Silindirik formlu boynun eksenine bir kabara motifi yüzeyden kabartılmıştır. Gövde kenarlarından ince silmelerle kuşatılmıştır. Kitabe metni, sağa eğimli silmelerle oluşturulan panolar içerisine on satır olarak talik hatla yazılmıştır (F.6)

75x23-21x8 cm ölçülerindeki ayakucu taşının yukarı doğru hafif genişleyerek yükselen gövdesi üçgen bir tepelikle taçlandırılmıştır. Taş ince düz silmelerle kuşatılmıştır. Eksene yerleştirilen kalın gövdeli hurma ağacı taşın tüm yüzeyini kaplamaktadır (F.6a).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

*Hüve'l-Bâkî
Bakup geçme ricâm budur ey
Muhammed ümmeti ölü'nün diriden
Bir Fâtihâ'dır minneti kabrimi ziyâret
İden ey Resûl'ün ümmeti
Bize bir Fatihâ ihsan
Eden bulur cennet
Hâfızü'l-Kütüb el-Hâc Mehmed Efendi'nin kerîmesi
merhûme ve mağfûrun lehâ
Zeyneb Hâtun'un rûhuna Fâtihâ. 1264 (M.1847)*

1.2. Erkek Mezarları¹⁶

a. Halim Efendi'nin Mezarı: 92 x 32-32 x 14 cm ölçülerindeki paralel kenarlı başucu taşının gövdesi kısa bir boyunla daralarak sarık şeklinde başlıkla sonlanır. Oval formdaki başlığın üst bölümü düz bırakılmıştır. Sola eğimli şekilde belirginleştirilen dilimler üstte kalın enli bir şeritle sınırlandırılmıştır.

Gövde kenarlarından ince silmelerle kuşatılmıştır. Kitabe metni, yatay şeritlerle oluşturulan panolar içerisine sekiz satır hâlinde sülüs hatla kabartılmıştır (F.7).

66 x 27-27x 11 cm ölçülerindeki mermer ayak taşının paralel kenarlarla yükselen dikdörtgen ön görünüşlü gövdesi soğan görünümünde bir başlıkla taçlandırılmıştır. İki kademeli olduğunu düşündüğümüz başlığın üst kısmı kırıktır. Gövdenin üst kısmı basık kemer formuyla sınırlandırılmıştır. Taşın yüzeyi bezemesizdir (F.7a).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

*Küllü nefsin zâikatü'l-mevt sümme ileyna turca'ün
Merhûm ve mağfûr el-muhtâc
Îlâ rahmeti Rabbihi'l-Gafûr
Esbâb-zâde, Hamzâ Paşa
Müderresi hâfızu'l-Kurân Halim Efendi'nin
Ruhiçün rızaen lillahi el- Fâtihâ
Sene,1238 (M. 1822)*

b. Süleyman Bey'in Mezarı: 117x33-33x12 cm ölçülerindeki dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlı başucu taşının gövdesi kısa bir boyunla daralarak kavuk şeklinde başlıkla birleşir. Başlığın silindirik görünümlü üst kısmı düşey çubuklar hâlinde dilimli olarak düzenlenmiştir. Alt

¹⁶ Mezar taşlarının ölçüleri; yükseklik, üst genişlik, alt genişlik ve taş kalınlığı olarak verilmiştir.

kısımda oval bir biçimde sarılan destarin üzerine kazıma çizgilerle oluşturulan kuş tüyü biçiminde sorguç işlenmiştir. Başlığın boyunla birleşme yerinde oluşan yüzeysel niş kazıma çizgilerle belirginleştirilmiştir.

Gövde, kenarlarından ince silmelerle sınırlandırılmış, kitabe metni yatay şeritlerle oluşturulan panolar içerisine on dört satır hâlinde sülüs hatla kabartılmıştır (F.8).

87x40-38x10 cm ölçülerinde ayakucu taşının yukarı doğru hafifçe genişleyen gövdesi üçgen tepelikle taçlandırılmıştır. Gövde kısmı, ince düz silmelerle kuşatılmıştır. Bir bölümü toprak altında olan gövdenin eksenine yukarı doğru uzayan servi ağacı motifi yerleştirilmiştir. Karşılıklı iki "S" kıvrımlı asma dalı, ortadaki servi ağacına sarılarak oval madalyonlar oluşturmuştur. Madalyonların iç kısmına üzüm salkımları, dışına ise yapraklar stilize edilerek kabartılmıştır (F.8a).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
Ey felek çün gitdi benden âhir ömrü nâzenîn
Vâlideynim eylesünler Haşr'e dek âh u enîn
Âlem-i fânîde olsa rûz-ı şeb Gülşen-mekân
Âkıbet mesken olacak herkese zîr ü zemîn
Almadım dünyâ murâdın, nâ-murâd oldum bugün
Bâkî sanma âkil isen sen dünyâ devletin
Soydular eğnimden ancak hil'at-i zîbâlarım
Sardılar cismime sonra iki arşun kefin
Ahret hakkın halal etsün beni yad eyleyen
Diyeler olsun mekânı cennet-i Huld-i berîn
Merhum ve mağfurun leh Murtaza Bey-zade
es-Seyyid Süleyman Bey ruhuna, Rızaen Lillahi te'ale'l-Fatihâ
Sene 1244 (M.1828)

c. Mehmed Sâbit Efendi'nin Mezarı: 162x42-42x15 cm ölçülerindeki dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlı başucu taşının gövdesi kısa bir boyunla daralarak sarık şeklinde başlıkla taçlandırılmıştır. Oval formdaki sarığın üst kısmı, aşağı doğru inen kazıma çizgilerle terek adı verilen dilimlere ayrılmıştır. Alt kısmı ise enli bir tülbentle (destar) soldan sağa doğru çapraz olarak sarılmıştır.

Kitabe gövdesi, kenarlarından düz silmelerle sınırlandırılmıştır. Gövde yüzeyi, panolara ayrılarak yazı on satır olarak talik hatla işlenmiştir. Dilimli bir kartuş içine kabartılan ilk satır tuğra biçimindedir (F.9).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

Şefî-atî li-ehli'l kebâiri min ümmetî
Mevtü'l-âlimi ke-mevti-l-âlem
Mantûkumu musaddık Trabzon'un
Eşrâf-ı ulemâ ve hanedânı müderrisîn-i
Kirâmdan merhûm ve mağfûrun leh
El-muhtâc İlâ rahmeti Rabbihi'l-Gafûr
Hâfız Mehmed Sâbit Efendi
Hazretlerinin rûh-i pür fütûhlarına
Rızâen lilla hi Fatihâ
Sene 1248 (M.1832)

ç. Şerif Hasan'ın Mezarı: 160x30-30x12 cm ölçülerindeki dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlı başucu taşının gövdesi kısa bir boyunla daralarak sarık şeklinde başlıkla taçlandırılmıştır. Oval görünümlü sarığın üst kısmı düz bırakılmıştır. Alt kısmı soldan sağa doğru çapraz dilimler oluşturacak şekilde sarılmış, sol tarafına aşağıya doğru sarkan bir püskül işlenmiştir.

Gövde, kenarlarından ince silmelerle kuşatılarak yüzeyi tamamen kitabe metnine ayrılmıştır. Yazı yatay şeritlerle oluşturulan panolar içerisine on beş satır hâlinde talik hatla kabartılmıştır (F.10).

15x26-22x10 cm ölçülerindeki ayakucu taşının yukarı doğru genişleyen gövdesi sivri kemer formunda bitkisel tepelikle taçlandırılmıştır. Tepelikte, uçları kemerin formuna uygun şekilde iki yana ve aşağıya doğru uzayan akant yaprakları yer almaktadır.

Gövde, kenarlarından ince düz silmelerle, üstten çift kademeli profillerle oluşturulan sivri kemer formuyla kuşatılmıştır. Kemerin alınlığına yerleştirilmiş "S" şeklinde hatlardan oluşan üç halkalı fiyonk motifi, iki kademeli bir boğumla plastik görünümde işlenmiştir. Fiyonk motifinden aşağı sarkan iç içe geçmiş yaprak kıvrımları arasına mimoza çiçekleri filizleriyle (Tûbâ Ağacı)¹⁷ birlikte zarif biçimde taş yüzeyine kabartılmıştır (F.10a).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

*Hüve'l Hayyü'l-Bâkî
Hazret-i Sâbit Efendi-yi felek-rütbenin
ibn-i atîfi Şerîf Hasan-ı gül-dehen
Gonçe-i zîbâ gibi hande kılırken henüz
Erdi bugün cânına sâğar-ı hubb-ı vatan
Sa'y-i firâvân edüp ilme talep-kâr iken
Hâkile âlûdedir şimdi o nâzik beden
Âh-u figân ey felek böylece reftârına
Nice görürsün revâ âleme bu kârı sen
Seng-i mezârı iki dest-i temânnasıdır
Fâtihâ İhlâs umar dâru'l-hüzn
Zühdî bu târihi menkût ile kıldım tamâm
Gülşen-i Adn'e çün gül gitdi Şerif Hasan
Rûhiçün rızâen lillahi'l-Fâtihâ
Sene 1253 (M.1837)*

d. Ömer Ağa'nın Mezarı: 130x31-31x11 cm ölçülerindeki dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlı mermer başucu taşının gövdesi silindirik boyunla daralarak sarık şeklinde başlıkla taçlandırılmıştır. Oval formdaki sarık, yatay dilimler oluşturacak şekilde sarılmıştır.

Gövde, kenarlarından ince düz silmelerle kuşatılmıştır. Kitabe metni, sağa eğimli silmelerle oluşturulan panolar içerisine sekiz satır hâlinde talik hatla kabartılmıştır (F.11).

107x30-26,5x17 cm ölçülerindeki mermer ayakucu taşının yukarı doğru genişleyen gövdesi yarım daire formunda tepelikle taçlandırılmıştır. Gövde ekseninde yer alan servi ağacı yukarı doğru daralarak ucu sola dönük biçimde işlenmiştir (F.11a).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

¹⁷ İslâm kaynaklarında tûbâ kelimesinin kökeni ve anlamıyla ilgili farklı açıklamalar mevcuttur. Arapça kökenli kelime güzellik, iyilik, göz aydınlığı gibi anlamlar taşımaktadır. Tûbâ cennetteki bir ağacın adıdır. Bu ağacın kökünün yukarıda, dallarının aşağıda olduğuna inanılır. İslam inancında cennet ağacı olarak bilinen Tûbâ, Türk kültüründeki hayat Ağacı ile bir tutularak, bitkisel kompozisyonlarda sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Erbaş, 2012: 316-317; Uzun, 2012: 317-318; Ağaç- Sakarya, 2015: 8.

Hüve'l-Bâkî

*Bu kabrin sâhibin Hak mazhar-ı gufrân ede
Menzilin ehl-i cennet mûninin Rıdvân ede
Şâd edûp rûh-i revânın Hâzret-i Rabb-i gufrân
Merkadin pür-nûr-ı rahmet, gül-şenin handan ede
Nâil-i fazl-i şefâ'at eyleyüp rûz-î cezâ
Sâye-i arş-ı a'lâda Hak anı iskân ede
Hacı Memiş-zâde merhûm el-Hâc Ömer Ağa
Rûhuna Fâtihâ Sene 1272 (M.1855)*

e. Mehmed Necip'in Mezarı: 146x34-34x10 cm ölçülerindeki mermer başucu taşının dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlarla yükselen gövdesi boyunla daralarak fes görünümünde başlıkla taçlandırılmıştır. Azizi kalıplı fesin sol tarafında püskülü bulunmaktadır.

Gövde, iki silme kuşağıyla oval formda çepeçevre kuşatılmıştır. Kitabe metni, sağa eğimli silmelerle oluşturulan panolar içerisine on iki satır hâlinde talik hatla kabartılmıştır (F.12).

95x28-28x10 cm ölçülerindeki ayakucu taşının dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlarla yükselen gövdesi bitkisel tepelikle taçlandırılmıştır. Gövde, kenarlarından ince silmelerle, üstten basık kemer formuyla kuşatılmıştır. Tepelik, yaprak motiflerinden oluşmaktadır. Gövde, "S" kıvrımlı çiçek dalıyla bezenmiştir. Çiçek dalının alt kısmı, fiyonk motifiyle bağlanarak yukarı doğru kıvrılan kurdelelerle simetrik biçimde işlenmiştir (F.12a).

Kitabe metninin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

Hüve'l-Bâkî

*Kimden edersin şikâyet kime ey çâresiz
Ver bu kazâyâ rızâ söyle bu idi nasib
Her neye ibret gözüyle nazar etsen eğer
Âkile hayret verir cümlesi şey-i acîb
Böylece bir nevresin firkati pek cân yakar
Kim melek'ül-mevt erüb derdine olsun tabîb
Gel oku bir Fâtihâ eyle atâ hak için
Muhsin olan kimseye rahmet-i Mevlâ kârib
Ammisi Zühdî gevher söyledi târîhini
Burc-ı rızâda olup gitdi Mehmed Necip
Fî Sene, 1282 C 9.(M.1865)*

f. İsmâîl Hakkı Efendi'nin Mezarı: 133 x 34-34x 11 cm ölçülerindeki dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlarla yükselen mermer başucu taşının gövdesi, boyun kısmı ile daralarak sarık şeklinde başlıkla taçlandırılmıştır. Oval görünümlü sarığın yüzeyi yatay dilimler oluşturacak şekilde sarılmıştır.

Gövdeyi üç taraftan kuşatan oval çerçeve, kıvrık dal motifi ile bezenmiştir. Oval çerçevenin üst kısmına, karşılıklı simetri oluşturacak biçimde baş aşağı konumda iki stilize çiçek dalı yerleştirilmiştir.

Kitabe metni, yatay şeritlerle oluşturulan panolar içine on satır hâlinde sülüs hatla biçimde kabartılmıştır (F.13).

Kitabenin Latin harfleriyle yazılışı şu şekildedir:

Hüve'l-Bâkî

*Kavak Meydân Mahallesi'nde
Re'sü'l-kurrâ Semerkandî
El-Hâc Hasan Efendi
Câmi-i şerîfi İmam*

*Ve Hatîbi, Müftî-zâde
Abdülhamîd Efendi'nin
Mahdûmu İsmâ'il Hakkı
Efendi'nin rûhuna el-Fâtihâ.
Sene, 1310 (M.1892)*

Değerlendirme ve Sonuç

Trabzon Küçük İmaret Mezarlığı'nda, 1806-1892 yılları arasına ait 13 adet mezar çalışma kapsamında ele alınmıştır. Bunlardan 6'sı kadın 7'si erkek mezarıdır. İncelenen eserlerin hepsi şahideli toprak mezar türündedir. (Toprak üstünde baş ve ayakucu taşından oluşan mezar) (Eren, 2011, s.617). Baş ve ayakucu taşları ön yüz görünüşleri itibariyle değerlendirilmiştir¹⁸. Buna göre mezar taşları; aşağıdan yukarı doğru genişleyerek yükselen¹⁹ (F.1-5) ve paralel kenarlarla uzanan (F.6-13) gövde formuna sahiptir. 13 mezardan kadınlara ait 3 (F.3-4,6), erkeklerle ait 5 (F.7-8,10-12) mezar hem başucu hem de ayakucu taşlarından oluşmaktadır. Kalan 5 mezar sadece başucu taşından sahiptir. Bunlardan 3'ü kadın (F.1-2,5) 2'si erkek (F. 9, 13) mezarıdır.

13 adet mezar taşının tamamı mermer malzeme ile yapılmıştır. Eserlerin tamamının kitabe metni ile bezemesinde oyma ve kazıma tekniği görülmektedir. İşleniş niteliği daha ziyade alçak kabartma olmakla birlikte, yüksek kabartma olarak işlenmiş mezar taşları da mevcuttur.

Dikdörtgen plaka biçimindeki gövdeye sahip mezar taşlarının bir kısmı, boyun formu ile daralarak farklı türlerde başlıklarla, bir kısmı da yarım daire biçimli kemer; üçgen veya bitkisel tepeliklerle taçlandırılmıştır. Kadın ve erkek mezar taşlarında dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlarla yükselen gövdelerin tamamı, boyun formu ile daralarak bir başlıkla sonlandırılmıştır.

Başlık Çeşitleri

Biçimlerinde farklılıklar gösteren barata, börk, dolama, fes, kalpak, kavuk, külah, sarık gibi başlıklar, genellikle serpuş olarak adlandırılmaktadır.²⁰

Özellikle erkek mezar taşı başlıkları;²¹ ölen kişilerin farklı sosyal yapılara aidiyetini, toplum içindeki statüsünü (mesleği ve tarikat mensubu olması gibi) belirtmesi açısından ayrıca bir öneme sahiptir. Fakat Osmanlı kıyafetleri ile ilgili kitap resimleri dışındaki kaynaklarda mezar taşı başlıklarının orijinal renkleri verilemediği için ölen kişiler üzerinde sosyal statü ayrımı sağlıklı bir şekilde yapılamamaktadır.

Destar, sarık; külah, takke, kavuk, fes gibi başlıkların etrafına sarılan tülbent veya ince beze verilen isimdir. Sarık aynı zamanda başlık türü olarak da kullanılmıştır.²² Sarık ve kavuk başlık tipi arasında genel bir ayrım olmamakla birlikte, içteki başlık kısmının az ya da hiç görülmediği tip sarık (15-17.yüzyıllar), başlığın büyük ölçüde görüldüğü tip ise kavuk (18-19.yüzyıllar) olarak adlandırılmıştır.²³

Araştırmamızda yer alan erkek mezar taşı şahideleri sarık, kavuk ve fes türü başlıklara sahiptir. Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki erkek mezar taşlarının 5'i sarık²⁴ (F.7,9-11, 13) 1'er örneği

¹⁸ Mezar taşı tiplerinin sınıflandırmasına dair bilim insanları tarafından farklı tipoloji denemeleri yapılmış olup günümüzde de buna dair çalışmalar devam etmektedir. Konuyla ilgili bk. Bacque vd., 1990: 177-214; Çal, 2007: 307-395; Yasa, vd., 2011: 73-76.

¹⁹ Bk. Tablo 1.

²⁰ Koçu, 1967: 204.

²¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Çal 2000:206-225; İşli,2006; İşli, 2009; Kökre, 2015: s. 45-53; Yasa vd., 2011: s.73-76.

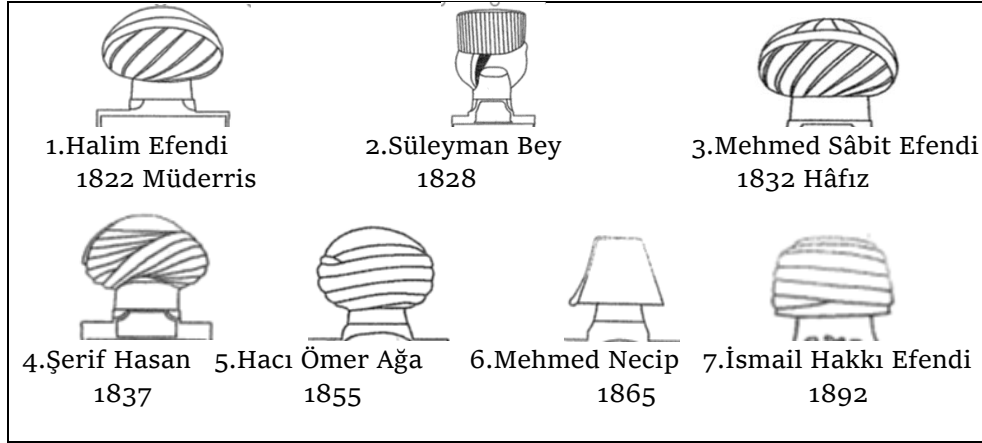
²² Koçu,1967:202; İşli,2009: 59.

²³ Çal, 2000: 209.

²⁴ F.8'de görülen başlık Halit Çal tarafından KV-2, Necdet İşli ve Emine Güzel tarafından kâtibî kavuk olarak adlandırılmıştır. Çal, 2018:114; İşli, 2009:115; Güzel, 2019: 166-167. F.9'daki başlık Halit Çal tarafından S-7, Emine Güzel

de kavuk (F.8-Ç.2) ve Azizi kalıplı fes (F.12-Ç.6) türü başlıklara sahiptir (Ç.1). Düşey ve çapraz eğimli sarılan sarıklara sahip şahidelerin müderris, hafız ve yakınlarına ait olduğu saptanmıştır (F.7-Ç.1, müderris; F.9-Ç.3, hafız; F.10-Ç.4, hafız oğlu; F.13-Ç.7, müftü torunu). 1 adet kavuk²⁵ ve 1 adet Azizi kalıplı fese²⁶ sahip başlıklarla taçlanan şahidelerde ise belirgin bir meslek ismi bulunmazken hafız oğlu ve hafız-şair yeğeni gibi ifadelere yer verilmiştir.

Çizim 1. Küçük İmaret Mezarlığındaki Erkek Şahidelerin Başlık Çizimleri

Küçük İmaret Mezarlığı'nda yer alan erkek mezarları 5'i ayak taşına sahiptir. Ayak taşları (F.7-8,10-12) dikdörtgen plaka biçiminde gövdeye sahiptir. Soğan görümlü başlık (F.7), bitkisel (F.10,12), üçgen (F.8), yarım daire kemer (F.11) formunda tepelikle sonlandırılmıştır. 3 örnekten 1'inde (F.8) servi ağacına sarılmış asma dalı ve üzüm salkımları görülürken, diğerinin gövde kısmında (F.10) kurdeleye bağlanmış üç dal mimoza çiçeği, bir diğerinde ise (F.12) kurdeleli "S" kıvrımlı çiçek dalı görülmektedir.

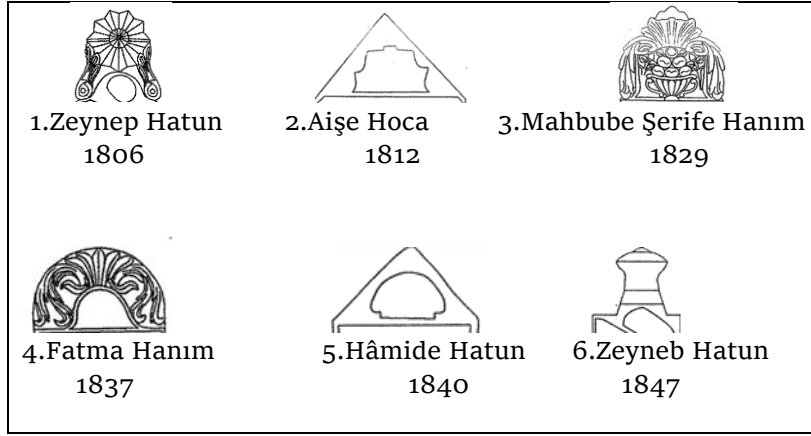
Erkeklerin toplum içindeki statüsünü gösteren başlıklar mezar taşlarında sıklıkla öne çıkmış olsa da kadın mezar taşlarında başlıklar sınırlı sayıdadır. 6 adet kadın mezarının baş taşlarından 1'i (F.6-Ç.6) başlıklı, 5'i çeşitli formlarda tepeliklerle taçlandırılmıştır.

tarafından E tipi sarıklı başlık; Necdet İşli tarafından Tâc-ı şerif destârı olarak adlandırmıştır. Çal, 2018:117; Güzel, 2019:64; İşli, 2009:51. F.11'de görülen başlık Halit Çal tarafından S-9 ve S-2; Emine Güzel tarafından N tipi sarıklı başlık olarak adlandırılmıştır. Çal, 2018:117; Çal,2020 :235; Güzel, 2019: 98,102. F.10'da görülen başlık Halit Çal tarafından oval biçimli başlıklar içinde 6. tip, Necdet İşli tarafından örf ve Emine Güzel tarafından Ö tipi sarıklı başlık olarak adlandırılmıştır. Çal, 2008:367-368; İşli, 2009:70-71; Güzel, 2019: 116-117.

F.13'de görülen başlık Necdet İşli tarafından dolama destar, Emine Güzel tarafından ise yuvarlak yatay destarlı ve S tipi sarıklı başlıklar olarak adlandırılmıştır. İşli, 2009:30; Güzel, 2019: 115,137.

²⁵ Çuhadan yapılarak iç kısmına astar geçirilmiş ve yüzü ile astar arasına pamuk yerleştirilerek çubuk, kafes, baklava dilimi oluşturacak şekilde dikilip üzerine de tülbent sarık sarılan başlıklara kavuk denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Koçu, 1969: 148-149.

²⁶ II. Mahmud devrinde, 1827 yılında askerlerin resmi başlığı olarak kabul edilmiş ve kullanılmıştır. Yün malzemeden yapılan fesin tepe kısmına *tabla*, tablanın merkezine açılan deliğe takılan çıkıntıya *ibik* denilmektedir. Püskül, ibik aracılığıyla fese bağlanmaktadır. Feslerin görünüş ve ölçülerine göre Mahmudiye, Mecidiye, Aziziye, Hamidiye isimleriyle anılan, farklı kalıp türleri bulunmaktadır. Koçu, 1969:115.

Çizim 2. Küçük İmaret Mezarlığındaki Kadın Şahidelerinin Başlık Çizimleri

Dikdörtgen ön görünüşlü paralel kenarlarla uzanan gövdeye sahip 1 mezarın baş taşı, (F.6)) silindirik formda kademeli bir boyunla daralarak, üzerinde tepelik²⁷ bulunan fes-takke görünümlü başlıkla taçlandırılmıştır²⁸.

Çeşitli formlarda tepeliklerle taçlanan 5 kadın mezarının başucu taşlarının 2'si üçgen tepelikle (F.2,5); 1'i dilimli akant yapraklarıyla desteklenen rozet biçimi tepelikle (F.1); 1'i yarım daire kemer formuyla son bulmuştur (F.4). Kadın mezarlarının 4'ünde ayakcu taşı bulunmaktadır (F.3-6). Yukarı doğru genişleyerek üçgen tepelikle sonlanan ayakcu taşlarının 2'si bezemeli 2'si ise bezemesizdir.

Bezeme

İncelediğimiz mezarların başucu ve ayakcu taşlarında bitkisel, geometrik tekstil ve nesneli bezeme görülmektedir. Bezeme, baş ucu taşlarının başlık, boyun, tepelik kısmında; ayrıca gövde yüzeyinde görülmektedir.

Bitkisel motifler çok geniş bir repertuara sahip olup; çiçek dalları, gül, gül ağacı, lale, akant yaprağı, servi ağacı, hurma ağacı, asma-üzüm salkımları ve meyve betimlemelerinden oluşmaktadır.

Akant biçimli stilize yaprak motifleri, genellikle şahide üzerinde alınlığı üstten sınırlayarak kemer formu oluşturacak biçimde kullanılmıştır. Özellikle servi, hurma ağacı, üzüm salkımlı asma dalları ayak taşlarında bezeme unsuru olarak görülmektedir (F.4a, 6a). 2 mezar taşında (F.3, F.4a) ayaklı, kulplu yayvan gövdeli kase motifi kullanılmıştır. Bitkisel tepelikle taçlanan başucu taşında tepelik eksenine içinde kayısı bulunan meyve kâsesi yerleştirilmiştir (F.3). Saksı işlevi gören diğer örneğin gövdesi damla motifleriyle bezenmiştir. İçinden servi ağacına benzeyen bir ağacın gövdesi yükselmektedir (F4a). Fiyonk, kurdele ve püskülden oluşan nesneli bezeme örnekleri ise 3 örnekte karşımıza çıkmaktadır (F.10a, F.12, F.12a).

Geometrik bezeme ise iri bir yıldız motifinden oluşan tepelik, genellikle kavuk, sarık türü başlıkların yüzeyinde görülen düşey ve çapraz çizgilerden oluşan düzenlemeler, gövde yüzeyinde görülen kartuşlar ve 1 kadın şahidesinin başlık kısmında yer alan kabara motiflerinden oluşmaktadır.

²⁷ Gümüş ve bakır malzemeden yapılan daire formulu basık koni görünümünde olan tepelikler, ya feslerin üst tablasını örtecek şekilde ya da doğrudan saç üzerine yerleştirilen etrafı altın, gümüş paralar ya da renkli taş boncuklarla süslenen başlık ya da başlık aksesuarı olarak adlandırılmaktadır bkz. (Koçu, 1969: 227; Balta, 2014: 348, 375, 433; Salman, 2013: 360-361; Sümerkan, 1998: 140-141; Öztürk, 2015: 23).

²⁸ F.6'da görülen başlık Halit Çal tarafından Kd2 olarak adlandırılmıştır. Çal ve İltar, 2011:34. F.2,5'de görülen tepelik kısmı Halit Çal tarafından Tepesi ters V biçimli olarak adlandırılmıştır. Çal, 2019:111.

Kitabe

Mezar taşı unsurlarından biri de başucu taşlarının gövdesi üzerinde yer alan kitabelerdir.

Hayat ile ölüm, giden ile kalan arasındaki son diyalogu içeren kitabe metinlerinde,²⁹ Allah'ın isim ve sıfatlarından oluşan başlangıç ifadesi, insanlara uyarı mahiyetindeki nasihatlar, ölüm haberi, ölüm sebebi, Allah'tan dilek, insanlardan istek; sülale isimleri, ölüm yaşı, hastalıklar, isimler gibi biyografik ve sosyal durum belirten ifadeler ve dua sözleriyle başlayan Fatıha isteği, ölen kişinin ya da yakınlarının dilinden manzume olarak şiirsel bir anlatımla dile getirilmiştir. Genel olarak kitabe metninin sonunda tarihe yer verilmiştir.³⁰

Trabzon, Küçük İmaret Mezarlığı'nda bulunan toprak mezarların başucu taşlarının tamamının gövde yüzeyinde, kitabe metni yer almaktadır. 19. yüzyıla ait şahidelerin kitabe metinlerinde, 1812-1892 yılları arasında 6 şahidede sülüs; 1806-1865 yılları arasında 7 şahidede tâlik hat kullanılmıştır. Kitabe satırları, kabartma harflerle düz ya da sağa eğimli olarak düzenlenmiştir.

Kitabe metinlerinin konuları ve metinlerde yer alan bilgiler

A. Başlangıç İfadesi: Kitabeli olan toplam 7 mezar taşında Allah'ın isim ve sıfatları; 2 mezar taşında ayet veya hadisler yer almaktadır.

a. Allah'ın sıfat ve isimleri: *Hüve'l-Bâki:* "O (Allah) sonsuzdur" (Taş no.11-13), *Hüve'l Hayy:* "O (Allah) diridir" (Taş no.1), *Hüve'l-Hayyu'l-Bâki:* "O (Allah) diri ve sonsuzdur" (Taş no.8-10).

b. Ayet ya da hadisler: "*Küllü nefsin zâikatü'l-mevt sümme ileyna turca'ûn*"(Taş no.7), "*Şefâ-at-î li ehli'l kebâiri min ümmetî*" tuğra şeklinde istif edilmiştir (Taş no.8).

B. İnsanlara Uyarı: Dünyanın geçiciliği, iyi değerlendirilmesi ve ölümün kaçınılmaz olduğunu ifade eden nasihat cümlelerine 2 eserde (Taş no.8,12) yer verilmiştir.

Âlem-i fânide olsa rûz-ı şeb Gülşen-mekân-Âkıbet mesken olacak herkese zîr ü zemîn-Almadım dünyâ murâdın, nâ-murâd oldum bugün-Bâki sanma âkil isen sen dünyâ devletin (Taş.no.8/1828); *Kimden edersin şikâyet kime ey çâresiz-Ver bu kazâya rızâ söyle bu idi nasib-Her neye ibret gözüyle nazar etsen eğer-Âkile hayret verir cümlesi şey-i acib* (Taş.no12/1865).

C. Ölüm Haberi: Ölüm haberini beyitler halinde şiir diliyle ifade eden cümlelere 3 eserde (Taş no.3-4,10) yer verilmiştir.

Felek verdin bu gün câm-ı hurâmu - Ecel peynâmesinin söylendi nâmu(Taş.no. 3,1829; *Bu genç yaşumda içmişim o câmu -Vebâ emrâzını kıldı vesîle -Bekâ iklimine geldi peyâmı Fenâdan bekâya eyledi rihlet.* (Taş.no.4/1837);*Gonçe-i zîbâ gibi hande kılırken henüz-Erdi bu gün cânına sağarı hubb-ı vatan - Gülşen-i Adn'e çün gül gitdi* (Taş no.10/1837).

Ç. Sebep Bildirme: Ölüm sebebinin belirtiği ifadelerle 2 başucu taşında yer verilmiştir (Taş.no.3,10).

Bu genç yaşumda içmişim o câmu -Vebâ emrâzını kıldı vesîle (Taş.no.3/1829); *Sa'y-i firâvân edüp ilme talep-kâr iken-Hâkile âlûdedir şimdi o nâzik beden* (Taş no.10/1837)

²⁹ Mezar taşı kitabelerinde yer alan metinlerin konuları bazı araştırmacılar tarafından gruplandırılarak farklı başlıklar halinde değerlendirilmiştir (Laqueur, Mezar kitabelerini; 1-Yakarış, 2-Dua, 3-Kimlik, 4-Dua İsteme, 5- Tarih olmak üzere beş başlıkta incelemiştir. Bkz.: Laqueur,1997: 80.; Halit Çal ise kitabelerde işlenen konuları esas alarak 1- Başlangıç İfadesi, 2- İnsanlara Uyarı, 3-Durum Bildirme, 4-Sebep Bildirme, 5- Tanrıdan İstek, 6- İnsanlardan İstek, 7- Meslek, 8- Aile-Baba Adı, 9-Tanrıdan İstek (Dua), 10-Ölenin Adı, 11- İnsanlardan İstek ve 12-Tarih olmak üzere daha farklı bir gruplandırma da bulunmuştur. Bkz: Çal, 2007:214.

³⁰ Eren, 2012: 238.

D. Allah'tan Dilek: 2 başucu taşında (Taş.no.3,12) Allah'tan istenen dileklere yer verilmiştir. Ölen kişinin günahlarının affedilmesi ve cennete kabul edilmesi içeriklerini taşıyan ifadelere yer verilmiştir.

Ede kabrini Hak ravza-i cennet (Taş.no.3/1829); *Bu kabrin sâhibin Hak mazhar-ı gufrân ede-Menzilin ehl-i cennet mûnisin Rıdvân ede- Nâil-i fazl-i şefâ'at eyleyüp rûz-î cezâ- Sâye-i arş-ı a'lâda Hak anı iskân ede* (Taş no.12, 1855).

E. İnsanlardan İstek: 3 başucu mezar taşı kitabesinde ölünün ruhu için Fatiha okunması (Taş no.6, 10,12), 1'ide ise, hakların helal edilmesi (Taş no.8) isteğine yer verilmiştir.

Bakup geçme ricâm budur ey-Muhammed ümmeti ölünün diriden-Bir Fâtihâ'dır minneti kabrimi ziyâret-İden ey Resûl'ün ümmeti-Bize bir Fatihâ ihsan Eden bulur cennet (Taş no.6/1847); *Ahîret hakkın halal etsün beni yad eyleyen-Diyeler olsun mekânı cennet-i Huld-i berîn* (Taş no.8/1828) ; *Seng-i mezârı iki dest-i temânnasıdır- Fâtihâ İlhâs umar dâru'l-hüzn* (Taş no.10/1837);*Gel oku bir Fâtihâ eyle atâ hak için-Muhsin olan kimseye rahmet-i Mevlâ kârib* (Taş.no.12/1865).

Biyografik ve Sosyal Durum Belirten İfadeler³¹

Meslek Bilgisi

Mezar taşı kitabelerinde gerek ölen kişinin gerekse onların eşleri, ya da babalarının mesleklerinin belirtildiği 7 örnek (Taş no.2,4-6,9,12-13) bulunmaktadır. Bunlardan 1'i müderris, 3'ü hafız, 1'i alim, 1'i şair, 1'i müftü, 1'i imam olarak belirlenmiştir. 1 mezar taşında (Taş no.12/1865) ismi geçen şair (Zühdi) ölen kişinin amcasıdır.

Sülale Adı/ Lâkaplar

Trabzon örneklerinin 5'inde (Taş no.1,7,8,11,13) sülale ismi geçmektedir. Trabzon'da, 1806-1892 yılları arasındaki örneklerde, Esbâbzâde, Murtaza Bey-zâde, Memiş-zâde, Müfti-zâde sülale isimleri tespit edilmiştir.

Allah'a Yakarış

Kitabe metinlerinin sonunda, tarihten önce yer alan "Fatihâ" ve "dua isteği" (ölen kişinin adından önce görülen Allah'ın rahmetine kavuşmuş, esirgenmiş, bağışlanmış anlamlarında) merhum, merhûme gibi sıfatlarla başlayan dua kalıpları, 10 örnekte mevcuttur (Taş no.1-9,11). Kadınlar için, *Merhûme ve mağfûre* (Taş no.1,3/1806,1829); *merhume ve mağfûratun lehâ* (Taş.no 2/1802); *merhume* (Taş no.4/1837); *merhume ve mağfûrun lehâ* (Taş no.5,6/1840,1847); sıfatları başucu taşında görülmektedir.

Erkekler için, *merhûm ve mağfûr* (Taş no.7/1822); *merhûm ve mağfûrun leh* (Taş.no8,9/1828,1832); merhum (Taş no. 11/1855) sıfatları 4 örnekte görülmektedir. 3 örnekte ise herhangi bir sıfat kullanılmadan sadece isme yer verilmiştir (Taş no.10,12,13).

Mezar Taşlarında Geçen Adlar

Genellikle kadın mezar taşlarında, eş, baba veya erkek kardeşin kimlik bilgileri³² ile birlikte *kerimesi, bint-i, ehli, hâlilesi, validesi, kayın validesi, menkuhası, refikası, kalfası*, gibi yakınlık bildiren tanıtıcı isimlerden sonra merhumenin ismi, *hatun ve hanım* ibareleri eklenerek ifade edilmiştir.

Tespit edilen başucu taşlarında, Zeyneb, Aişe, Fâtıma, Mahbube Şerife, Hamide, isimleri geçmektedir. İsimlerden önce, *validesi, hâlilesi, bint-i, ehli, üvey validesi, kerimesi, odalığı* şeklin-

³¹ Bkz. Tablo 2.

³² Eldem 2005: 138, 142.

deki ifadelerle kadınların aile içindeki yeri belirtilmiş bunlar hanım, hatun, hoca, molla unvanları eklenerek verilmiştir. Hamide Hatun'un, Mehmet Sabit Efendi'nin üvey annesi olduğu da saptanmıştır.

Erkeklerde ise Halim, Süleyman, Mehmet Sabit, Şerif Hasan, Ömer, Mehmed Necip, İsmail Hakkı isimleri tespit edilmiştir. Akrabalık dereceleri, *zâde*, *mahdum*, *oğlu*, *yeğeni* gibi ifadelerle belirtilmiştir. *Ağa*, *efendi*, *bey* unvanları kullanılmıştır. Şerif Hasan'ın, Hafız Mehmed Efendi'nin oğlu olduğu şair Zühdi'nin Mehmed Necip'in amcası olduğu saptanmıştır.

İnsanlardan Fatihâ İsteği: İncelenen 13 mezarın başucu taşlarının tamamında Fatihâ isteğine yer verilmiştir.

Rûhuna rızâ'en Lillahi'l-Fâtihâ (Taş no.1); *ruhuna, rızaen Lillahi te'ale'l-Fatihâ* (Taş no.8); *ruhiçün rızâen lillâhi Te'âle'l Fâtihâ* (Taş no.5); *rûhuna Fâtihâ* (Taş no.2,6,11) 6 numaralı *Zeyneb Hatuna ait başucu taşında 3. ve 5. satırda da Fatihâ isteği vardır.*

Rûhuna el-Fâtihâ (Taş no.3,13); *rûhiçün Fâtihâ*(Taş no.4); *rûhiçün rızâen lillahi'l-Fâtihâ* (Taş no.10) Ayrıca kitabe metninin 10. satırında da "*Fâtihâ, İhlâs umar*" ifadesine yer verilerek dua isteği tekrarlanmıştır.

Ruhiçün rızaen lillahi el- Fâtihâ (Taş no.7); *rızâen lillahi Fatihâ* (Taş no.9); *gel oku bir Fâtihâ* (Taş no.12) cümle sonunda değil 7. satırda verilmiştir. En yaygın olarak 11örnekte görülen ruhuna Fatihâ kalıbıdır.

Tarih: İncelenen mezarların 10'u sadece yıl, (Taş no.1,4-11,13) 3'ü gün, ay ve yıl, (Taş no. 2-3,12) olarak yazılmıştır. Bir örneğin (Taş no.3) ölüm tarihi ayrıca hicri olarak 7'nci satırda bin ikiyüz kırkbeş olarak yazı ile yazılmıştır.

İncelenen başucu şahidelerinde ölüm yaşı belirtilmemekle birlikte *genç yaşta*, *almadım dünya muradın*, *gonçe-i ziba gibi hande kılarken*, *gençliğine doymayan* ve *genç iken göçtü* ifadelerinden yola çıkarak 6 mezar sahibinin erken yaşta vefat ettiği anlaşılmaktadır. Erken yaşta vefat eden (Taş no.3/1829) Mahbube Şerife Hanım'ın genç yaşta vebadan vefat ettiği anlaşılmaktadır.

İncelenen mezar taşlarında (Taş no.2-9) memleket isimleri olarak Halmani³³ ve Trabzon isimleri geçmektedir.

Manzume olarak mezar taşı kitabelerini yazan şairlerin, "*Zühdi*" olarak mahlasının geçtiği iki eser tespit edilmiştir (Taş no.10, 12). Bu eserlerden 1'inin (Taş no:10) 11'inci satırında şair Zühdi tarihi ebced ile düşmüştür. Diğerinde ise (Taş no: 12) Mehmed Necip'in amcası olduğunu anladığımız Zühdi 9'uncu satırda tarihi yine ebced ile düşmüştür.

Sonuç olarak malzeme-teknik, form, başlık/tepelik, kitabe metinleri bakımından birer sanat eseri olan ve tarihî belge niteliği taşıyan şehzade kenti Trabzon'daki, Küçük İmaret Mezarlığı'nda, 19. yüzyıla tarihlenen 13 mezar taşı, dönem özelliklerini taşımaktadır. Bu mezar taşları, özenli işçilikleriyle mahallî üsluptan ziyade İstanbul (Başkent) özelliklerini taşımaktadır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı merkezlerindeki diğer mezar taşlarındaki genel gelişim çizgisiyle benzerlikler göstermektedir. Trabzon'un eski çağlardan beri önemli bir liman kenti ve ticaret merkezi olması, şahidelerin siparişi üzerine İstanbul'dan geldiğini ya da bahsi geçen şehrin yerel atölyelerinde İstanbul'dan gelen şablonlarla yapıldığını düşündürmektedir.

³³ Halmani, Trabzon'un Of ilçesine bağlı bir köydür. Günümüzdeki adı ise Saraçlıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yer isimlerinin Türkçeleştirilmesi uygulamasıyla Halman, Saraçlı adını almıştır. Bkz. <https://www.trabzonof.com/trabzon-of-koyleri-mahalleleri/saracli-halman-koyu/>

Tablo 1. Trabzon Küçük İmarat Mezarlığındaki Şahide Formları³⁴

Taş No.	Tarih	İsim (Unvan)	Baş Taşı Gövde Formu Başlık/Tepelik	Ayak Taşı Gövde Formu Başlık/Tepelik	Malzeme
1	1806	Zeyneb Hatun	Dik. Plaka-Yıldız T.	-	Mermer
2	1802	Aişe Hoca	Dik. Plaka-Üçgen T.	-	Mermer
3	1829	Mahbube Şerife Hanım	Dik.Plaka-Bitkisel T.	Dik. Plaka-Üçgen T.	Mermer
4	1837	Fâtıma Hanım	Dik.Plaka-Bitkisel T.	Dik. Plaka-Kırık	Mermer
5	1840	Hamide Hatun	Dik. Plaka-Üçgen T.	-	Mermer
6	1847	Zeyneb Hatun	Dik. Plaka-Başlık	Dik. Plaka-Üçgen T.	Mermer
7	1822	Halim Efendi	Dik. Plaka-Sarık	Dik.Plaka-soğan Formlu Başlık	Mermer
8	1828	Süleyman Bey	Dik. Plaka-Kavuk	Dik.Plaka-Üçgen T.	Mermer
9	1832	Mehmet Sabit Efendi	Dik. Plaka-Sarık	-	Mermer
10	1837	Şerif Hasan	Dik. Plaka-Sarık	Dik.Plaka-Bitkisel T.	Mermer
11	1855	Ömer Ağa	Dik. Plaka-Sarık	Dik.Plaka-Yarım Daire Formlu Tepelik	Mermer
12	1865	Mehmed Necip	Dik. Plaka-Fes	Dik.Plaka-Bitkisel T.	Mermer
13	1892	İsmail Hakkı Efendi	Dik. Plaka-Sarık	-	Mermer

Tablo 2: Kitabe Bilgileri

Taş No.	Tarih	İsim (Unvan)	Sülale adı veya Lakap	Ölen Kişiye Yakınlığı	Meslek	Ölüm Yaşı	Ölüm Sebebi	Şair Adı
1	1806	Zeyneb Hatun	Kır-Zâde	Mahmud ve Hacı İsmail Efendilerin Validesi	-	-	-	-
2	1802	Aişe Hoca	-	Hafız Mehmed Efendi'nin Kızı Hamza Paşa Müderrisin'in Halilesi	-	-	-	-
3	1829	Mahbube Şerife Hanım	-	Mahmud Efendi'nin Halilesi	-	Genç Ölüm	Veba	-
4	1837	Fâtıma Hanım	-	Hafız Molla'nın Ehli	-	-	-	-
5	1840	Hamide Hatun	-	Mehmed Sabit Efendi'nin Üvey Validesi	-	-	-	-
6	1847	Zeyneb Hatun	-	Hafız Mehmed Efendi'nin Kerimesi	-	-	-	-
7	1822	Halim Efendi	Esbab-Zâde	-	Müderris	-	-	-
8	1828	Süleyman Bey	Murtaza Bey-Zâde	-	-	-	-	-
9	1832	Mehmet Sabit Efendi	-	-	Âlim-Müderris	-	-	-
10	1837	Şerif Hasan	-	Mehmed Sabit Efendi'nin Oğlu	-	Genç Ölüm	-	Zühdi
11	1855	Ömer Ağa	Memiş-Zâde	-	-	-	-	-
12	1865	Mehmed Necib	-	Şair Hafız Zühdi'nin Yeğeni	-	Genç Ölüm	Kaza?	Zühdi
13	1892	İsmail Hakkı Efendi	Müfti-Zâde	İmam ve Hatib Abdülhamid Efendi'nin Mahdumu	-	-	-	-

³⁴ Mezar taşları dikdörtgen plaka şeklinde olup ön görünüş itibariyle değerlendirilmiştir.

Fotoğraflar

F.1

F.2

F.3

F.3a

F.4

F.4a

F.5

F.6

F.6a

F.7

F.7a

F.8

F.8a

F.9

F.10

F.10a

F.11

F.11a

F.12

F.12a

F.13

KAYNAKÇA

- Ağaç, Saliha - Sakarya, Menekşe, (2015), "Hayat Ağacı Sembolizmi", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, Aralık/1, 1-14.
- Albayrak, Hüseyin, (1998), *Trabzon İmaret (Hatuniyye) Külliyesi*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bacque, Jean-Louis, Grammont, Laqueur, Hans Peter, Vantin, Nicholas, (1990), "Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları: Uygulanan Yöntemler ve Bilgisayarda Yapılabilecek İşlemler", *Erdem*, 6/16, 197-214.
- Bal, Mehmet Akif, (2016), "Trabzon'da Yok Olan Tarihi Müslüman Mezarlıkları ve Bunların Trabzon Şehir Kültürüne Etkileri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu* (Ed. Şenol Saylan, Betül Saylan), C. II, 687-710.
- Balta, Nevin, (2014), *Anadolu Kadın Başlıkları*, Ankara: Erek Matbaacılık.
- Bahar, Hasan, (2015), "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü", *Aile Yazıları 8*, (Ed. Saim Sakaoğlu, Mehmet Aça, Pervin Ergun), Ankara: Başak Matbaa, 273-294.
- Belge, Hatice, (2018), *Trabzon Mezarlıkları ve Mezar Anıtları (1926-2018)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Çal, Halit, (2000), "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler, (28-30 Mayıs 1999)*, İstanbul, 206-225.
- _____, (2007), "Göynük (Bolu) Şehri Türk Mezar Taşları", *Vakıflar Dergisi*, XXX, 307-395.
- _____, (2008), "Ah Mine'l Mevt Kastamonu Şehrindeki 14-20. Yüzyıl Mezar ve Mezar Taşları", *Üsküdar'a Kadar Kastamonu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 353-373.
- _____, (2018), "Karadeniz Bölgesinde 18. Yüzyıl Erkek Mezar Taşları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 87, 103-151.
- _____, (2019), "Karadeniz Bölgesinde 18. Yüzyıl Kadın Mezar Taşları", *Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm*, (Ed. Budak, A. ve Yılmaz M.), Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 105-129.
- Çal, Halit - Canyurt, Filiz, (2020), "Edirne Şehrindeki Mezar Taşlarında Başlık Tipleri", *Turkmes 2019 Metin Bildiriler*, Kayseri: Kardeşler Matbaası, 223-248.
- Çal, Halit - İltar, Gazanfer, (2011), *Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları*, Ankara: Giresun Valiliği Yayınları.
- Çetin, Ö. Hakan, (2004), "17. Yüzyıla ait Kıyafet Albümlerinde Kadın Giyim-Kuşamı Tarihin ve Tarihçinin İzinden" *Kazım Yaşar Koprıman Armağanı* (Ed. Hakan Çetin), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 261-296.
- Demirci, Kürşad, (2001), "Kabir" *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 33-35.
- Edhem, Halil, (2001), *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, (Haz. İsmail Hacıfettahoğlu), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Eldem, Edhem, (2005), *İstanbul'da Ölüm Osmanlı İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Emecen, Feridun, (2009), "Selim I", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, 407-414
- Erbaş, Ali, (2012), "Tûbâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, 316-317.
- Eren, Sevinç, (2011), *Trabzon İli Gülbahar Hatun ve Tavanlı Camii Hazireleri İle Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki Mezar Taşları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____, (2012), “Trabzon Gülbahar Hatun Camii Haziresindeki Erkek Mezar Taşları”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 14/40, 222- 246.

_____, (2018), “Trabzon Tavanlı Cami Haziresi 19. Yüzyıl Kadın Mezar Taşları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 46, 91-122.

Goloğlu, Mahmut, (2000), *Trabzon Tarihi Fetihden Kuruluşa Kadar*, Trabzon: Serender Yayınları.

Güzel, Emine, (2019), *Taşlarda Saklanan Medeniyet Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları.

İşli, İ. Necdet, (2006), *Yeniçeri Mezartaşları*, İstanbul: Turkuaz Yayınları.

_____, (2009), *Osmanlı Serpuşları*, İstanbul: Ebru Matbaacılık.

Karpuz, Haşim- (2018), *Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar*, Ankara: TTK Yayınları.

Koçu, Reşad Ekrem- (1969), *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.

Kökrek, Mehmet- (2015), “Osmanlı Serpûşları”, *İsmek, El Sanatları Dergisi*, 20, 45-53.

Küçük, Abdurrahman - Alparslan, Mehmet Küçük, (2019), “Türkistan’dan Türkiye’ye Alevilik-Bektaşılık (Dinler Tarihi Açısından Bir Yaklaşım)”, *Alevi Çalıştayları Nihai Rapor*, Ankara, 87-178.

Laqueuer, H. Peter, (1997), *Hüve’l-Baki, İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Lowry, Heath W., (2010), *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, (Çev. Demet Lowry, Heath W. Lowry), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Lowry, Heath W. - Emecen, Feridun, (2012), “Trabzon” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, 296-301.

Öztürk, Temel, (2015), “1918 Numaralı Kadı Siciline Göre 18. Yüzyılda Trabzon’da Giyim-Kuşam Kültürü”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18, 9-28.

Salman, Fikri, (2013), *Türklerde Kıyafet Biçimleri, Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Sümerkan, M. Reşat, (1998), *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.

Tuluk, Ömer İskender, (2010), *İmâret-i Hatuniye’den Atapark’a: Trabzon’da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık*, Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza, İstanbul: Klasik Yayınları.

Usta, Veysel, (2019), “Şehzade Süleyman’ın (Kanuni) Trabzon’da Doğduğu Ev Meselesi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13/26, 397-414.

Uzun, Mustafa İsmet, (2012), “Tûbâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, 317-318.

Yasa, Azize Aktaş, Yiğit, Bilge Kaya, Yazar, Turgay, (2011), “Bolu Müzesinde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları”, *21. Yüzyılda Köroğlu ve Bolu Araştırmaları Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 17-18 Ekim 2009, Bolu, 68-107.

Yüksel, Murat, (2000), *Trabzon’da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler*, C. I, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.

<https://www.trabzonof.com/trabzon-of-koyleri-mahalleleri/saracli-halman-koyu/>